

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu.2025.58.030>

УДК 330.34:325.3](477)''18/19''

JEL: N13, N33, O10, P48

Лопух К. В., кандидатка економічних наук, доцентка
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4143-0309>
e-mail: kseniia.lopukh@knu.ua

ДО ПИТАННЯ ПРО КОЛОНІАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ у другій половині XIX – на початку XX ст.

У статті досліджено колоніальні аспекти економічного розвитку України в складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Проаналізовано механізми економічної залежності українських територій від російського імперського центру. Визначено, що імперська політика системно відтворювала модель внутрішнього колоніалізму, за якої українські землі розглядалися передусім як економічна периферія, що забезпечувала промислові регіони Росії продовольством і сировиною.

Акцентовано, що, попри колоніальні обмеження, економіка України володіла потенціалом автономного економічного розвитку, високою продуктивністю сільського господарства та швидкими темпами індустріалізації. Однак цей потенціал цілеспрямовано стримувався через нерівномірний розподіл державних інвестицій, податкову дискримінацію та інфраструктурну політику. Зокрема, будівництво залізниць орієнтувалося на потреби російських центрів, тоді як українські регіони трива-

Ц и т у в а н н я: Лопух К. В. До питання про колоніальний характер економічного розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України.* 2025. Вип. 58. С. 30–63. <https://doi.org/10.15407/ingedu.2025.58.030>

© Видавець Державна установа "Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України", 2025.

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

ISSN 0320-4421. *Історія нар. госп-ва та екон. думки України.* 2025. Вип. 58

лий час залишалися без належного транспортного сполучення, що унеможливлювало їх повноцінний економічний розвиток.

Показано, що, попри здатність України забезпечувати власні господарські потреби та формувати збалансовану економічну систему, імперська політика свідомо конструювала стан економічної залежності. Ця залежність проявлялася у фінансових потоках (перевазі державних доходів над витратами), торговельному дисбалансі з метрополією та обмеженні промислової самостійності регіону.

Ключові слова: українська економіка XIX століття, економічний колоніалізм, внутрішній колоніалізм, відносини «периферія – метрополія».

Lopukh Kseniia

**REVISITING THE COLONIAL ASPECTS OF
UKRAINE'S ECONOMIC DEVELOPMENT
in the late 19th – early 20th centuries**

The article examines the colonial aspects of Ukraine's economic development within the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries. It analyzes the mechanisms of economic dependence that linked Ukrainian territories to the Russian imperial center. The article demonstrates that imperial policy systematically reproduced a model of internal colonialism, in which Ukrainian lands were perceived primarily as an economic periphery supplying Russia's industrial regions with agricultural produce and raw materials.

Despite colonial constraints, Ukraine's economy had a strong potential for autonomous economic development, characterized by high agricultural productivity and rapid industrialization. However, this potential was deliberately constrained through unequal distribution of state investments, fiscal discrimination, and infrastructural policies. In particular, railway construction was primarily directed toward the needs of Russian industrial centers, while Ukrainian regions, for a long time, lacked adequate transport connectivity, which made their full-fledged economic development impossible.

The article argues that, although Ukraine had the capacity to sustain its own economic needs and form a balanced development model, the imperial policy intentionally maintained a state of economic dependence. This dependency was manifested through fiscal asymmetry (a surplus of state revenues over expenditures in Ukraine), trade imbalance with the metropole, and restrictions on industrial autonomy.

Keywords: *Ukrainian economy of the 19th century, economic colonialism, internal colonialism, periphery - metropole relations.*

Постановка проблеми. Дискусія щодо колоніального характеру економічних відносин між Україною та російською імперією набуває сьогодні особливої гостроти, оскільки саме інтерпретація минулого стала одним із ключових інструментів російської гібридної війни. Фальшування історичної пам'яті, нав'язування міфів про «спільний простір», «природну єдність» та нібито економічну залежність України від Росії використовується для виправдання сучасної агресії та знецінення української суб'єктності. У таких умовах науковий, концептуально обґрунтований аналіз економічних відносин імперського періоду має принципове значення: він допомагає позбутися спотворених уявлень, відокремити імперські наративи від фактів і об'єктивно оцінити місце України в економічній історії та в сучасному міжнародному просторі. Наукове переосмислення економічних механізмів колоніального підпорядкування не лише спростовує російські пропагандистські конструкції, а й сприятиме посиленню позицій України як модерної держави зі своїм власним історичним досвідом і стратегічними інтересами.

Дослідження історичного розвитку економіки України є не легким завданням. Одним із найбільш дискусійних питань є питання про характер економічного зв'язку між імперським російським центром та українськими землями: чи мали вони власну автономну динаміку у соціально-економічному розвитку, чи ж формувалися як частина імперської колоніальної системи? Для цього важливо зрозуміти, якою була економічна ситуація на українських землях у складі російської імперії та яку економічну політику імперський центр проводив щодо України. Саме тому постає необхідність розглянути сутність колоніалізму й колоніальної економічної політики, а також з'ясувати, чи можемо ми коректно застосовувати термін «економічний колоніалізм» до історичних реалій українських земель у складі Російської імперії.

Індустріалізація економіки Наддніпрянської України у другій половині XIX століття відбувалася у специфічних умовах імперського панування, що формувало неоднозначні траєкторії її розвитку. З одного боку, модернізаційні процеси сприяли зростанню промислового виробництва, інтеграції до загальноєвропейських тенденцій динамічного економічного розвитку та появі нових со-

ціально-економічних структур. З іншого боку, залежність від рішень імперського центру, використання українських ресурсів і робочої сили насамперед для задоволення потреб метрополії створюють підстави для інтерпретації цього процесу крізь призму колоніального контексту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна історіографія активно дискутує щодо застосовності колоніальної парадигми до аналізу становища України у складі Російської імперії. У працях представників постколоніального напрямку, зокрема Е. Саїда, М. Гехтера, Е. Томпсон, А. Еткінда, М. фон Гакена, Ю. Остерхаммеля, Ф. Готхайля розкрито концепцію внутрішнього колоніалізму, де підкреслено взаємодію політичного домінування, економічної дискримінації та культурної гегемонії в межах континентальних імперій, що цілком відповідає структурі підпорядкування України російському імперському центру. Окремий напрям досліджень представляють праці Е. Магніна та Н. Неновські, які застосували теорію «залежно асоційованого розвитку» до аналізу Центрально-Східної Європи, доводячи, що колоніальна залежність може поєднуватися з певною індустріалізацією, але зберігає нерівноправність у прийнятті стратегічних економічних рішень. Натомість деякі дослідники, зокрема С. Величенко, А. Каппелер, наголошують на відсутності расових чи конфесійних обмежень, що були характерними рисами відносин «метрополія – периферія» у класичному розумінні.

В українській історіографії питання колоніальної політики, головним чином економічного колоніалізму, аналізував В. Голубничий, який запропонував розуміти економічний колоніалізм не тільки як експлуатацію метрополією ресурсів колонії і вивезення товарів, а й, з іншого боку, як «примусовий розвиток поневоленої країни на користь метрополії, з втратою можливостей економіки і розвитку власної нації» [6, с. 111]. Крім того, він підкреслював релевантність методики аналізу колоніального статусу країни через структуру зовнішньої торгівлі та вилучення економічних ресурсів. Своєю чергою, І.-С. Коропецький до аналізу економічних відносин між метрополією і колонією включав й існуючу систему розподілу національного доходу між залежним регіоном та «центром». Економічний імперіалізм між країнами існує тоді, коли відбувається передача національного доходу від слабшої країни до сильнішої під загрозою застосування сили.

Таке нерівноправне відношення може існувати і між регіонами, населення яких належить до різних національностей у межах однієї країни. Передача національного доходу від слабшого до сильнішого регіону – легальна, але не легітимна, – точно характеризує економічні взаємини між Україною як колонією та Московою як метрополією [41, с. 11–12].

Серед сучасних українських дослідників, які аналізують економічні взаємини між Україною та Росією у імперський період як колоніальні, варто виокремити праці Я. Грицака, О. Курбет, В. Небрат, Ю. Терещенка, О.Теленько, П. Юхименка. Так, В. Небрат розвинула концепцію фінансового колоніалізму, наголошуючи на бюджетно-фіскальній нерівності, концентрації фінансових рішень у центрі та інституційних механізмах обмеження економічної автономії України з боку Російської імперії [15]. Я. Грицак [9] та Ю. Терещенко [26] звернули увагу на взаємодію імперської політики та позитивного впливу модернізаційних процесів (індустріалізації) в Україні, підкреслюючи культурно-політичну асиметрію у відносинах з імперським центром. При цьому Я. Грицак вважає, що українські землі у складі Російської імперії не були класичною колонією, оскільки вони становили частину політичного й економічного ядра імперії, а не віддалену периферію з расово чи культурно маркованим підпорядкуванням [8, с. 184–185]. Разом із тим він наголошує на колоніальному статусі України, що завдало непоправної шкоди її політичному, економічному та культурному розвитку. У цьому контексті цікавою є праця О. Теленько та О. Курбет [45], у якій автори трактують відносини між Україною та імперським центром як асиметричні й колоніальні за формою влади та культурної гегемонії.

П. Юхименко вважає, що українські землі наприкінці XIX – на початку XX ст. розвивалися не як колонія у класичному сенсі, а як частина загальноімперського економічного комплексу, тісно інтегрованого з економікою Росії (східноукраїнські землі та Південь). Водночас він наголошував, що саме економічна політика імперського центру мала виразні колоніальні риси, адже Росія проводила політику експлуатації природних і людських ресурсів України, обмежувала розвиток окремих галузей та формувала товарообіг за схемою «сировина з України – готова продукція з Росії» [30]. У результаті така система призвела до структурної деформації української економіки, високої залежності промисло-

вості від рішень імперського центру та перетворення України на ринок збуту російської продукції й джерело ресурсів для імперії.

Мета статті полягає у з'ясуванні економічного характеру колоніальної залежності України у складі Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. шляхом аналізу ключових механізмів економічного підпорядкування. Дослідження спрямоване на ідентифікацію форм економічного колоніалізму – від фіскальної та інвестиційної політики до торговельної структури та транспортної інфраструктури – та на визначення того, наскільки ці практики відповідали моделям «внутрішнього колоніалізму» і «периферія – метрополія», представленим у сучасній теоретичній літературі. Стаття також має на меті оцінити реальний рівень автономного економічного потенціалу українських земель і встановити, чи стримувалася їхня модернізація штучними обмеженнями імперської політики. Це дає змогу не лише уточнити місце України у структурі російської імперської економіки, а й внести уточнення у ширшу наукову дискусію щодо застосування колоніальної парадигми до аналізу історичного розвитку Центрально-Східної Європи.

Виклад основного матеріалу. Оскільки аналіз економічних механізмів колоніальної залежності неможливий без чіткого визначення теоретичних рамок, подальший виклад матеріалу доцільно розпочати з огляду наукових підходів до трактування статусу українських земель у складі Російської імперії.

Колонія, напівколонія чи частина імперського ядра? Теоретичні рамки аналізу статусу України

Аналіз економічного характеру колоніальної залежності України в імперський період потребує чіткого окреслення теоретичних підходів, у межах яких інтерпретуються відносини між українськими землями та російським центром. У науковій літературі сформувалося кілька концептуальних моделей – від класичного колоніалізму та внутрішнього колоніалізму до теорій залежного розвитку та взаємодії «периферія – метрополія». Застосування цих моделей дозволяє виявити як економічні, так і політичні механізми підпорядкування, простежити асиметрію у прийнятті рішень, бюджетно-фіскальні розриви, переорієнтацію торгівлі та інституційні обмеження модернізації українських територій.

Разом із тим різні автори по-різному визначають статус України в складі Російської імперії, наголошуючи на складності й багатовимірності цього явища. У сучасній історіографії простежується спектр підходів – від трактування України як частини імперського ядра до концепцій напівколоніального чи колоніального розвитку, що відображає як різницю методологічних позицій, так і специфіку економічних процесів у ХІХ – на початку ХХ ст.

Так, С. Величенко ставить під сумнів коректність і наукову обґрунтованість застосування поняття «колонія» для характеристики політичного та економічного становища України у контексті специфіки її історичних взаємин з Російською імперією. Він наголошує на тому, що застосування колоніальної парадигми стосовно аналізу соціально-економічного розвитку України має дискусійний характер [1, с. 301].

У марксистській економічній літературі типи колоніальної залежності класифікували за критерієм ступеня політичної та економічної підлеглості: 1) колонії чистого типу, що характеризуються цілковитою відсутністю політичної та економічної самостійності; 2) колонії, що економічно не самостійні, але в політичному сенсі зберігають певну частку самостійності; 3) колонії, що мають певний рівень політичної та економічної самостійності, але економічна діяльність значною мірою залежить від імперського центру. Це так звані напівколонії [4, с. 138-139]. Загальною ознакою усіх напівколоній є певна політична незалежність. Економічна залежність у таких колоніях визначається обсягом інвестування іноземного капіталу та його співвідношенням з «національним». Водночас у процесі економічного розвитку колонія може досягти рівня розвитку метрополії, поступово подолавши свою відсталість і перетворившись із залежної периферії на більш рівноправного економічного партнера. Таким чином, елемент економічного пригнічення ніби усувається і колонізована країна перестає бути колонією. Проте проблема тут полягає в тому, що вважається, ніби колонія має обов'язково бути відсталою порівняно з метрополією і що колоніальна політика останньої обмежується лише експлуатацією відсталого господарства колонії. Тому значний період часу європейські інтелектуали говорили про те, що колоній у континентальній Європі немає. Політичні та економічні зв'язки, розвиток капіталізму перетворили такі країни, як

Україну, Польщу, Фінляндію, на неподільні частини російської імперської економіки.

Натомість у сучасній історіографії питання про застосування теорії колоніалізму до аналізу становища України в складі Російської імперії залишається предметом активних наукових дискусій. Дослідники по-різному оцінюють ступінь колоніальної залежності українських земель, пропонуючи як аргументи на користь колоніальної моделі, так і контраргументи, що підкреслюють специфічність соціально-економічних і політичних відносин між Україною та імперським центром. Так, А. Каппелер стверджує, що «українці не виділялися і не ущемлялися ні з конфесійних, ні з расових мотивів...» з боку російської імперської влади, бо перестали сприйматися як самостійна етнічна група з кінця XVIII ст. Всі українці колишнього гетьманства розглядалися як регіональний варіант росіян [10].

М. фон Гакен зазначав, що Росія не розглядала себе як колоніальну імперію. Він пише: «Загалом, Російська імперія – попри те, що простягалася через одинадцять часових поясів і проголошувала владу над сотнею різноманітних етнічних і національних груп, – не сприймала себе як колоніальну державу» [38, с. 176]. Натомість проводилася дуже специфічна політика «запрошення» іноземних колоністів, зокрема німецьких, які ставали дуже цінним людським капіталом. Ідеться про європейські освіту та інновації, а не про релігію, як це було поширено при колонізації Північної Америки, Австралії, Африки. У 1904 р. В. Ключевський основним фактором появи великоросійського народу та поступу російської історії загалом називав колонізацію. «Історія Росії – це історія країни, що колонізується. Область колонізації у ній розширювалася разом з розширенням її державної території» [11, с. 24]. За А. Еткіндом, це так звана «внутрішня колонізація» (*internal colonization*), що була характерною рисою розширення й політичного та соціально-економічного розвитку російської імперії.

А. Еткінд наголошує на фундаментальній різниці між колонізацією у класичному розумінні та внутрішньою колонізацією. Згідно з класичним визначенням, колонізація (та її ідеологічна система – колоніалізм) означає процес підкорення, у межах якого поселенці з метрополії переселяються на підвладні території, у той час як імперіалізм є формою домінування, що не потребує

безпосереднього переселення населення. А. Еткінд звертає увагу на те, що внутрішня колонізація має іншу природу: «щоразу, коли ми говоримо про процеси колонізації, ми спостерігаємо, як культурна гегемонія та політичне домінування взаємодіють між собою – у формі коаліції, взаємозв'язку або протистояння» [36, с. 6]. Тобто колонізація ніколи не є лише політичним чи лише культурним явищем – вона завжди поєднує обидва виміри. Культурна гегемонія означає нав'язування цінностей, мови, освіти, релігії чи способу мислення колонізованому суспільству, щоб зробити його залежним не лише політично, а й ментально. Політичне домінування проявляється через встановлення контролю над територією, владою, економічними ресурсами та населенням колонізованої території. Ці дві сили – культурна та політична – діють не ізольовано, а у тісній взаємодії. Іноді вони підсилюють одна одну (коаліція), іноді взаємозалежні (кореляція), а часом – входять у конфлікт (протистояння), наприклад, коли культурне різноманіття суперечить інтересам політичного контролю. Таким чином, колонізація – це питання влади не лише над територіями, а й над свідомістю населення, яке на них проживає.

Для багатьох західних дослідників і сьогодні ще важко відділити історію України, зокрема й економічну, від історії Росії. Вони схильні розглядати останню як континентальну колоніальну імперію відносно Кавказу, Середньої Азії чи Сибіру, але не України, Польщі чи країн Балтії. І для того, щоб зрозуміти відносини між двома країнами, потрібно їх розглядати крізь призму колоніальної залежності у форматі «периферія – метрополія». М. фон Гакен зазначає, що «Навіть у ті періоди, які зазвичай розглядають як етапи «лібералізації» або відносно більшої поблажливості імперського центру (Москви чи Петербургу) до українських земель і населення, колоніальне підпорядкування все ж залишалося визначальною рисою взаємин між імперським ядром і периферією». [38, с. 179].

Ю. Остерхаммель зазначав, що у класичному розумінні колоніалізм – це система відносин панування між корінним (або примусово переселеним) населенням і меншиною чужоземних загарбників. Основні рішення, що впливають на життя колонізованого народу, ухвалюються та реалізуються колоніальною владою відповідно до інтересів, які зазвичай формуються у віддаленій метрополії. Відкидаючи культурні компроміси з підкореним

населенням, колонізатори переконані у власній перевазі та своєму нібито божественному призначенні правити [43, с. 17]. При цьому він наголошував, що може існувати й інша ситуація: коли колонії існують без колоніалізму як політики або колоніалізм може існувати без колоній. Розглядаючи зв'язок між Україною як периферією та російським центром як ядром, варто зупинитися саме на цій ситуації. Можливість існування колоніалізму без колоній – це ситуація, за якої виникають залежності колоніального типу не між «материнською країною» та географічно віддаленою колонією, а між домінуючими «центрами» та підпорядкованими «периферіями» всередині національних держав або регіонально інтегрованих континентальних імперій. Теоретична концепція «внутрішнього колоніалізму» була розроблена для опису саме таких випадків.

На думку українського економіста К. Кононенка, визначальною рисою колонії є не рівень, а напрям промислового розвитку, який формується не внутрішніми потребами національної економіки, а інтересами метрополії. Саме ця підпорядкованість господарської динаміки зовнішнім чинникам, а також вилучення значної частини національного доходу за межі підлеглої економіки, становлять сутність колоніального становища. [40, с. 103] У такому контексті Україна була колонією Російської імперії, але не у класичному розумінні цього поняття. Йдеться не про колонію як промислово чи культурно відсталу територію, а про *економічно залежний регіон* (підкр. – Авт.), розвиток якого визначався не власними інтересами, а пріоритетами імперського центру.

В економічно-практичному вимірі Україна у складі Російської імперії відповідала саме моделі колонії «європейського типу» – розвиненої, але економічно підпорядкованої, у якій напрям розвитку, структура виробництва та розподіл доходів визначалися інтересами метрополії, а не внутрішніми потребами національної економіки.

Е. Магнін і Н. Нєновські, аналізуючи різні форми капіталістичного економічного розвитку в Центральній та Східній Європі, спираються на теорію залежності для пояснення економічної підпорядкованості периферійної країни до її метрополії. Такий підхід дозволив розглянути економічний розвиток периферійних територій з їх власної перспективи, а не з боку імперіалістичної політики метрополії щодо них. Залежність визначається як ситу-

ація, у якій економіка певних територій зумовлюється розвитком і розширенням іншої економіки, якій вони підпорядковуються. Економічне зростання та нагромадження капіталу залежать від рішень, ухвалених акторами поза межами країни [42, с. 42]. Дослідники розглядають так званий підхід «залежно асоційованого розвитку». Його суть полягає в тому, що розвиток не є несумісним із залежністю, а отже, ці два явища можуть співіснувати. Іноземний капітал сприяє індустріалізації та економічному зростанню країни. Таким чином, залежний розвиток передбачає як нагромадження капіталу, так і певний рівень індустріалізації на периферії. Це особливий випадок залежності, що характеризується асоціацією або союзом між міжнародним і місцевим капіталом. Водночас залежний розвиток не усуває суперечностей між центром і периферією.

О. Теленько та О. Курбет використовують постколоніальну теорію як методологічну рамку для виявлення форм і наслідків впливу Російської імперії на Україну, що мав колоніальні ознаки, підкреслюючи асиметрію влади, культурне домінування та ідеологічний контроль, характерні для імперських відносин. Авторки наголошують, що російська колоніальна політика в Україні була спрямована на асиміляцію та підпорядкування, що проявлялося через нав'язування мовних, освітніх і релігійних практик, а також через дискримінацію місцевої еліти. Українські території у межах Російської імперії розглядалися як периферійні, тоді як імперський центр виступав джерелом політичного контролю та культурної гегемонії. Така структура влади ідентифікується дослідницями як колоніальна ієрархія, притаманна класичним імперіям [45, с. 265-266].

Політика економічного колоніалізму активно критикувалася наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема Дж. Гобсоном, К. Марксом, К. Каутським, Р. Гільфердінгом, Р. Люксембург та В. Леніним. Останній, аналізуючи економічні взаємини між Росією та Україною, зазначав, що Росія «висмоктує все» з недорозвиненої України, не даючи нічого взамін, фактично визнаючи існування економічного колоніалізму [1, с. 306]. Водночас Ленін розглядав колоніальну політику імперії як суперечливе, але загалом прогресивне явище, вважаючи відокремлення колоній економічно шкідливим. Як зауважує С. Величенко, пізніше радянська інтерпретація, зокрема у працях Сталіна, трактувала

Україну як промислово розвинений регіон, а отже – не колонію в класичному розумінні.

Економічні механізми колоніального підпорядкування України в системі Російської імперії

З кінця XVIII ст. українські землі поступово інкорпоровуються до Російської імперії на умовах колоніальної залежності. Це проявлялося у заміні та перебудові владних структур, призначенні на ключові посади російських чиновників. Політичний порядок української козацької держави поступово перестав існувати. Представники російської імперської влади виконували центральні суверенні функції, такі як стягнення податків, здійснення правосуддя та контроль над поліцією та військовими силами. Усі дипломатичні відносини України перейшли під контроль російської влади. Але найбільше про колоніальний характер відносин між Україною та Російською імперією у форматі «центр – периферія» свідчила економічна політика, яка здійснювалася відносно української економіки.

В Україні терміни «колонія» та «колоніалізм» почали набувати поширення ще у 1820-х роках, коли представники місцевого дворянства звертали увагу на те, що політичний союз із Росією не забезпечує розвитку та добробуту для українських земель. Уже в середині XIX століття це невдоволення посилилося, оскільки стало очевидним, що податкова система та мережа залізниць були організовані так, щоб передусім обслуговувати економічні інтереси центральних регіонів Російської імперії, а не потреби українських губерній.

Одним з перших економістів, хто звернув увагу на цей факт, був український економіст М. Яснопольський. У своїх працях [32, 33, 35] він показав, що Малоросія, Південно-Західний край та південні губернії (які він називав «єдиною економічною областю»), незважаючи на природні багатства, були економічно нерозвиненими порівняно з північними російськими губерніями. Тоді як українські губернії, незважаючи на вигідне географічне розташування, наявність природних ресурсів і численніше населення, залишались переважно сільськогосподарським регіоном, північні губернії, завдяки своєму впливові на економічну політику уряду, були здатні залучити більше ресурсів для розвитку про-

мисловості. Головним чином, це проявлялося у виборі маршрутів побудови залізниць.

М. Яснопольський неодноразово звертав на це увагу і у своїх статтях. В умовах розвитку капіталістичних відносин торгівля набувала дедалі більшого значення для економічного зростання країни, особливо такої величезної, як російська імперія. З'єднання її внутрішніх регіонів з портами, місцями великих обсягів торгівлі, розглядалося надзвичайно важливим за таких умов. М. Яснопольський ставить риторичні питання: «Чому ж багато наших південних багатств залишаються майже недоторканими, тоді як північ, попри значну штучну підтримку, досі забезпечує населенню лише найубогіші засоби для існування? Чому родючі південні степи з їхніми мінеральними скарбами та вигідними передумовами для торгівлі й досі залишаються слабо заселеними? [35, с. 117] Таким чином, автор фактично порушує проблему нерівномірного економічного розвитку – ситуацію, коли родючі й ресурсно багаті українські землі залишаються недорозвиненими, тоді як імперський центр спрямовує державні інвестиції на утримання економічно слабших північних районів.

Порушені М. Яснопольським питання безпосередньо стосувалися проблеми раціонального розвитку транспортної мережі, головним чином залізниць. Адже саме залізниці мали стати ключовим чинником економічного освоєння та розвитку українських, особливо південних, регіонів. Логічно, що при розв'язанні питання щодо економічної доцільності того чи іншого напрямку залізниці необхідно враховувати наявність природних ресурсів, рівень господарського розвитку місцевості, якою вона пролягатиме, а також густоту її населення. Саме в таких регіонах залізниця забезпечила би більший товарообіг і сприяла б зростанню добробуту ширших верств населення. [34, с. 367] На практиці ж більшість російських залізниць пролягала територіями з низькою родючістю ґрунтів і з незначною щільністю населення, тоді як південно-західні регіони російської імперії, багаті на різноманітні природні ресурси й густо заселені, залишалися практично позбавленими залізничного сполучення.

Український історик О. Оглоблин писав, що питання про напрями залізничних шляхів спричинили палкі дискусії між українською та російською буржуазією, що яскраво виявило суперечливі економічні інтереси України та Росії [18, с. 172]. Він наголо-

шував, що у другій половині XIX ст. Україна мала досить сильну капіталістичну систему, і відігравала важливу роль у торгівлі як з Росією та Польщею, так і з багатьма країнами Європи. Відміна кріпосного права та розбудова донецької промисловості стали основними факторами швидкого формування та розвитку «української територіальної економіки» у цей період. Разом з тим це призвело до загострення суперечностей між економічними інтересами українськими, російськими й, частково, польськими. Це загострення особливо проявилось у питанні про будівництво залізниць. Навіть офіційне імперське видання Центрального Статистичного Комітету Міністерства Внутрішніх Справ у 1864 р. констатувало, що: «Після завершення Кримської війни всі зусилля держави було спрямовано на будівництво залізниць на півночі, тоді як південь – найпродуктивніша сила Росії – залишився забутих... Південна Росія дедалі більше переконується, що її інтереси для уряду мають другорядне значення, а доходи всієї держави використовуються переважно на користь і для вигоди її північної частини. Укорінення такого переконання може призвести до повного розмежування інтересів півночі та півдня» [16, с. 6].

Лише починаючи з другої половини XIX ст. в Україні розпочинається активна розбудова залізниць. Поступове поширення мережі залізниць на українській території можна пояснити кількома причинами. По-перше, для підвищення обсягів експорту зерна через чорноморські порти, зокрема Одесу. У 1865 р. було збудовано перше залізничне сполучення «Одеса – Балта». У 1870 р. збудовано другу лінію «Одеса – Київ», далі її продовжено через Курськ до Москви. Друга причина (і основна) – це сполучити господарські центри України з російським господарством, зробити тіснішими економічні зв'язки та вигіднішими шляхи «експлуатації» господарства України. Сама залізниця будувалася таким чином, щоб задовольнити інтереси господарства центральної Росії. Кістяк первинної залізничної мережі України становили магістралі, призначені для доставки українського зерна в регіони імперії, які потребували привізного хліба, та на експорт. Ці залізничні лінії зв'язували кожний український регіон з чорноморсько-азовськими та балтійськими портами. Водночас намітилося значне відставання залізничного будівництва в інших напрямках: не було сполучення між Києвом і Харковом, майже не будували-

ся залізниці на Донбасі. Пізніше, тільки у 1890-х роках будівництво залізниць активізувалося у Донецько-Криворізькому басейні, але було спрямоване на його зв'язок з основними економічними регіонами імперії. Пов'язавши вуглевидобувний регіон із регіоном видобутку залізної руди, нова магістраль – Катерининська залізниця – підготувала умови для широкого розвитку металургії й забезпечила новий вихід для транспортування донецького вугілля. В інших регіонах України будівництво залізниць було епізодичним.

Таким чином, економічне значення прямого сполучення російських столиць із Західною Європою визнавалося справою державної ваги. Проте навіть можливість прямого сполучення Києва з Брестом або виходу українських губерній на балтійські порти розглядалася як другорядна або суто адміністративна справа [31, с. 3]. Такий підхід може свідчити про колоніальний характер транспортної політики імперії, що спрямовувалася не на розвиток внутрішнього економічного потенціалу українських територій, а на їх підпорядкування загальноімперським інтересам і обмеження самостійних торговельних зв'язків регіону.

Отже, економічні інтереси української територіальної буржуазії (за О. Оглоблиним) вступали в суперечність із політичним становищем України та централізованою, контрольованою економічною політикою імперського уряду. У результаті така ситуація позбавляла українське підприємницьке середовище можливості ефективно відстоювати власні економічні позиції перед російською та польською буржуазією, що лише поглиблювало її залежність і структурну нерівність у межах імперії.

З одного боку, обстоюючи ідею «господарської автономії України» [17, с. 6] та наголошуючи на необхідності аналізу її економіки окремо від польської й російської, О. Оглоблин водночас заперечував трактування України як колонії Російської імперії в її класичному розумінні. Водночас дослідник переконливо доводив, що російська влада здійснювала щодо України політику виразно колоніального характеру, насамперед у сфері економічних відносин [20, с. 116], що засвідчує системну нерівність і підпорядкованість українських земель імперському центру. Ця економічна нерівномірність розвитку між північчю та півднем імперії знаходила своє практичне відображення у транспортній політиці імперії. Вона безпосередньо була пов'язана із тим, як проклада-

лися залізниці, адже саме вибір напрямів транспортних шляхів визначав, які регіони отримували поштовх до розвитку, а які – залишалися відсталими.

Після демократичної революції 1905 р. у Російській імперії почали відкрито говорити про колоніалізм. У західній Європі на той період колоніалізм відкрито засуджували як гноблення народів. Зубожіння населення та промислова відсталість, породжені високими податками й тарифами, показували всю плачевність економічної ситуації в імперії та українських землях зокрема.

Особливо показово уповільнені темпи промислового розвитку України ілюструють дані перепису населення 1897 року. У своїй статті «Про заняття українців за переписом 1897 р.» О. Русов, український статистик та громадський діяч, проаналізував, у яких видах економічної діяльності переважали українці (табл. 1).

Таблиця 1

Зайнятість українців за видами господарської діяльності

	Сфера зайнятості	По Російській імперії в цілому, %	Українців у 19 губерніях імперії, %
1	Харчові продукти / їжа	74,3	87,5
2	Переробка харчових продуктів	0,8	0,4
3	Виготовлення одягу	3,9	2,2
4	Будівництво	5,6	2,5
5	Послуги	4,5	3,5
6	Транспорт	1,5	0,7
7	Комерція і кредит	3,5	0,8
8	Громадська служба	2,0	0,8
9	Військова служба	1,0	0,4
10	Інше	2,7	0,8

Джерело: складено за [22, с. 104–105].

На підставі наведених даних можна констатувати, що серед усіх регіонів Російської імперії найбільша частка зайнятого в сільському господарстві населення припадала саме на етнічних українців. Рівень зайнятості українців у хліборобстві порівняно з іншими народами європейської частини імперії засвідчує, що українське населення належало до тих етнічних груп, для яких

землеробство, зокрема вирощування зернових культур, було провідною сферою економічної діяльності. Також це може свідчити про те, що українські території розглядалися як один з ключових аграрних регіонів, орієнтований насамперед на вирощування зернових культур і забезпечення значної частки їхнього експорту.

Вивіз зерна за кордон у Російській імперії здійснювався у трьох напрямках: через Чорноморсько-Азовські порти, Балтійські порти і західний кордон. Через перші вивозилося майже виключно українське зерно, через Балтійські – російське, через західний кордон вивозилось близько 70% українського зерна. Попри те, що врожай зернових в Україні становив лише 31,8% від загального врожаю в межах Європейської Росії, саме на українські землі припадало близько 60% усього зовнішнього експорту імперії [25, с. 6]. З 1889 по 1895 рр. експорт зерна за кордон з України зріс на 20%, з Росії – на 14%; з 1895 по 1902 експорт з України збільшився до 45%, з Росії – залишився незмінним [24, с. 117]. Вивезення зерна зростало з кожним роком, незважаючи на зростання кількості населення і на незмінність системи обробки землі, що не дозволяло значно збільшити урожайність зернових. М. Стасюк з цього приводу зазначав, що «колосальний вивіз хлібу з України дуже шкідливо впливав на розвиток продуктивних сил і перешкоджав переходу до більш інтенсивних систем хліборобства» [24, с. 117]. З іншого боку, така політика орієнтації на експорт призводила до зменшення наявності харчових продуктів для власного забезпечення населення України.

Чи залежала Росія від постачання українського зерна? Відповідь – ні. За твердженням М. Стасюка, вона задовольняла свої потреби у зернових культурах власними силами [24, с. 115]. Натомість російська промисловість не могла існувати без «окраїн». У цьому контексті Україна для Росії була надзвичайно «корисною». В умовах високих імперських протекціоністських мит на обробну промисловість Україна мусила купувати дорогі й високої якості російські та польські мануфактурні вироби замість більш дешевих і кращих закордонних товарів. У свою чергу промислово розвинені країни Європи вводили відповідні дзеркальні високі тарифи на продукти сільського господарства, особливо

зернові культури. А оскільки зерно вивозила в основному Україна, то митний тягар лягав на її плечі.

На початку ХХ ст. Україна давала близько 32% урожаю зернових культур від усього врожаю Європейської Росії (50 губерній) при кількості населення 27%. У 1913 р. експорт зернових культур з Російської імперії становив 132,4 млн пуд. Частка України у загальноросійському експорті становила 55,2% [12, с. 14]. Але, попри високу забезпеченість зерном, споживалося в Україні лише 25%, тобто не вистачало забезпечити власні потреби. Причина – закордонний експорт та внутрішній вивіз українського зерна в інші російські регіони. Головними напрямками експорту були за кордон, Польща, Білорусь та Литва. Росія для українського зерна була незначним ринком [24, с. 114].

М. Стасюк підкреслює наявність певного парадоксу у торговельних відносинах України з Росією та Польщею. З економічного погляду, Україна фактично виконувала функцію колонії, оскільки слугувала ринком збуту для продукції російської та польської обробної промисловості. Водночас, на відміну від класичної моделі колоніальних відносин, вона не отримувала притаманних колонії економічних вигод. Замість того, щоб реалізовувати власну сільськогосподарську продукцію переважно на ринку метрополії, Україна була змушена шукати зовнішні ринки збуту поза межами Російської імперії. [24, с. 116]. На закордонному зерновому ринку Україна і Росія були конкурентами: вивозили різні види зернових культур і у різні країни, що відбивало різні інтереси обох країн і усувало можливість поєднання цих інтересів у єдиній торговельній політиці. Експорт зерна з України мав радше вимушений, ніж добровільний характер, оскільки значною мірою був продиктований жорсткою податковою політикою імперського уряду. Надмірне податкове навантаження на селянство та поміщицькі господарства змушувало їх продавати значну частину врожаю за кордон для отримання грошових коштів, необхідних для сплати податків і зборів. Таким чином, експорт зерна не стільки відображав природний розвиток ринкової економіки, скільки виступав наслідком фіскального тиску, що спрямовував економічну діяльність України у вигідному для імперського центру руслі. У результаті, це призводило до ситуації, коли населенню найбільш

врожайних українських територій не вистачало зерна для забезпечення власних потреб.

Особливу увагу привертає обробна промисловість, яка в Україні була розвинена незначною мірою, що свідчило про навмисне пригнічення розвитку цієї галузі в Україні з боку імперського уряду. Так, в Україні загальна кількість зайнятих в обробній промисловості була меншою відносно кількості всього населення українських територій. Вовняна промисловість в Україні була майже зовсім нерозвинена. При цьому у чорноморські та азовські порти привозилась значна кількість вовни, проте звідти залізницею вона вивозилась у Росію. Наприклад, у 1904 р. в Одесу морем було завезено 1234 т бавовни, з них 1196 т було вивезено у Росію, і лише 38 т залишилося в Україні. [24, с. 108]. Така ж ситуація відбувалася і з шерстяною продукцією. Незважаючи на те, що Україна не могла задовольнити своїх потреб продуктами власної шерстяної промисловості, вона більше вивозила шерсті, ніж одержувала. Українська шерсть вивозилася до Росії та Польщі, а звідти завозилися готові дорогі тканини. В. Кубійович з цього приводу писав: «Україна мала гарні умови для розвитку текстильної промисловості, а до нас спроваджували і спроваджують мануфактурного краму на сотні мільйонів. Це наслідок господарської політики Московщини, яка хотіла мати в Україні ринок збуту для своєї текстильної промисловості й не дозволяла розвиватися цій промисловості у нас» [14, с. 509]. Таким чином, Україна мусила завозити продукцію обробної промисловості з інших регіонів російської імперії, бо своя промисловість не могла покрити місцевих потреб.

Про залежність української економіки від імпорту мануфактурних / фабричних товарів свідчать дані, наведені у таблиці 2.

Таблиця 2

Експорт / Імпорт мануфактурних виробів до України,

тис. пудів

Роки	Ввезено, <i>тис. пудів</i>	Вивезено, <i>тис. пудів</i>	Сальдо, <i>тис. пудів</i>
1898	5151	1608	3543
1899	4078	1921	2157
1900	4999	1578	3411

Продовження таблиці 2

1901	5102	1464	3638
1902	6188	1996	4187
1903	6283	1927	4356
1904	4811	1665	3146
1905	5368	1692	3686
1906	6014	1813	4206

Джерело: складено за [24, с. 111]

Про слабкий розвиток обробної промисловості в Україні також свідчить співвідношення суми виробництва фабрично-заводської промисловості, території та кількості населення (1908 р.), що показано у таблиці 3.

Таблиця 3

Співвідношення виробництва, території та населення за економічними районами Російської імперії (початок XX ст.)

Райони	Процентний розподіл, %			Обсяг виробництва у рублях
	Обсяг виробництва	Території	Населення	На 1 жителя
Центрально-Промисловий	27,5	2,0	11,0	78
Північно-Західний та Прибалтійський	16,1	2,0	5,7	87
Привіслінський	11,4	0,6	7,5	48
Південно-Гірничопромисловий	8,4	1,6	7,1	37
Південно-Західний	10,3	1,8	15,6	21
Інші регіони Європейської Росії	22,8	16,4	38,7	19
Європейська Росія	96,5	24,4	85,6	35
Азійська Росія	3,5	75,6	14,4	8
Уся росія	100,0	100,0	100,0	31

Джерело: складено за [5, с. 22]

Як видно з таблиці, основні потужності з виробництва промислових товарів концентрувалися у трьох районах центральної Росії. Південно-Західний район (українські землі) мав один із найнижчих показників промислового розвитку, оскільки тут домінувало сільське господарство. Сума виробництва у рублях на

одного жителя також яскраво ілюструє низьку капіталоозброєність робітників на українських землях.

Якщо ж аналізувати розвиток різних галузей промисловості у російській імперії напередодні війни, то спостерігається применшення ролі України у розвитку обробної промисловості. Так, текстильна промисловість, яка становила третину всієї обробної промисловості у довоєнній Росії, була сконцентрована у трьох районах: Центрально-Промисловому (58,5%), Привіслінському (19,2%) та Північно-Західному і Прибалтійському (11,5%). Металева промисловість (майже 90%) та хімічна промисловість (85%) концентрувалася у промислових районах центральної Росії та Уралу. Деревообробна та паперова промисловість, обробка мінеральних засобів розміщувалася в основному у Центрально-Промисловому районі. Харчова промисловість (переробка продуктів сільського господарства) була єдиною галуззю промисловості, яка домінувала у Південно-Західному районі.

Також важливо відмітити, що, порівняно з іншими районами російської імперії, фабричних робітників в Україні було найменше, згідно з наведеними вище даними про концентрацію обробної промисловості. За абсолютною кількістю робітників Україна була позаду Північного, Північно-Східного та Промислівського районів, хоча кількість населення в ній була вищою, ніж у всіх трьох районах разом узятих.

Єдиною галуззю обробної промисловості, яка динамічно розвивалася в Україні, була цукрова індустрія. У 1908 р. у Російській імперії налічувалося 275 цукрових заводів [21, с. 28], а вже перед Першою світовою війною налічувалося 209 підприємств, які давали понад 80% цукру від загальноімперського виробництва. У 1910–1911 роках головними осередками виробництва цукру були Німеччина, Франція, Австро-Угорщина та Україна. Разом на них припадало 66% світового виробництва цукру [19, с. 194]. С. Остапенко називав українську цукрову промисловість «індустрією для закордону».

Виробництво цукру в Україні досягало такого рівня, що його обсяг становив у середньому близько 54 кг на одну особу на рік. Водночас в інших країнах цей показник сягав: у Англії – 45 кг, США – 42 кг, Данії – 38 кг, Німеччині – 23 кг, Франції – 18 кг [19, с. 195]. Незважаючи на такі обсяги виробництва, в Україні для споживання залишалося всього 20% (на одну особу – 8 кг), а

решта вивозилася за кордон. До того ж внутрішні ціни на цукор були значно вищими за ринкові світові у результаті урядової економічної політики, що передбачала високі акцизи і податки на виробництво цукру. У 1881 р. цукровий акциз становив 50 коп. за 1 пуд,¹ з 1884 – 60 коп., 1887 – 75 коп., 1890 – 100 коп., з 1895 – 175 коп. Так, тільки у 1911–1912 рр. імперський уряд зібрав цукрового акцизу 131,8 млн карб. та 7 млн карб. золотом у формі промислового податку [19, с. 197]. Відповідно, це призводило до постійної нестачі цукру на внутрішньому українському ринку і до зростання цін на, що обмежувало можливості його купівлі збіднілим населенням.

У таблиці 4 відображені торговельні відносини між Україною та Росією у 1909–1911 рр. Україна імпортувала з російського центру переважно промислові товари (текстиль, залізо, техніку, вироби обробної промисловості), натомість експортувала туди дешеву сировину та сільськогосподарську продукцію. Така структура торгівлі означала нерівноправний обмін, у якому українська економіка виконувала роль постачальника ресурсів для індустріалізації метрополії.

Таблиця 4

**Торговельний баланс України з Росією та іншими країнами
(експорт) у 1909–1911 роках, млн карб**

Продукція	Експорт до Росії, млн карб	%	Експорт поза межі Росії, млн карб	%
Зернові культури, – у т.ч. збіжжя	87,5 81,4	20,5	311,1 286,3	84,4
Худоба та продукти скотарства	29,5	6,9	26,9	7,3
Матеріали з дерева	-	-	4,8	1,3
Продукція с/г (зокрема, цукор)	199,4	46,8	22,3	6,0
Корисні копалини	9,0	2,1	3,4	1,0
Метали та вироби з них	90,1	21,1	-	-
Інше	10,8	2,6	-	-
Разом	426,3	100,0	368,5	100,0

¹ 1 пуд = 16 кг

Продовження таблиці 4

Продукція	Імпорт з Росії, млн карб	%	Імпорт з-поза меж Росії, млн карб	%
Худоба та продукти скотарства	29,5	6,9	26,9	7,3
Дерево і матеріали з нього	16,9	4,6	-	-
Мануфактурні вироби	187,9	51,4	0,8	2,4
Нафтові продукти	30,7	8,3	2,8	2,4
Машини і металеві вироби	5,3	1,5	29,3	28,8
Риба	23,7	6,5	5,6	5,3
Шкіра і шкіряні вироби	27,9	7,4	3,4	3,2
Спиртові напої	23,1	6,1	2,9	2,7
Галантерея	23,9	6,6	4,2	4,0
Хімічні продукти	-	-	7,5	7,1
Колоніальний крам	5,7	1,6	27,0	25,6
Інше	20,3	5,8	22,9	21,0
Разом	365,4	100,0	106,4	100,0

Джерело: складено за [14, с. 509].

Основна частина продукції українського сільського господарства призначалася для експорту (близько 74%), тоді як цукор і метали переважно постачалися до Росії (93%). Водночас частка Росії в структурі українського експорту становила 54%, а в імпорті – 77%. Тобто у торгівлі з Росією Україна мала пасивний торговельний баланс.

Водночас Україна мала активний торговельний баланс із закордонними країнами, що є свідченням про конкурентоздатний експортний потенціал української економіки, особливо у сфері зернового господарства, цукрової та металургійної промисловості. Таким чином, українські землі могли функціонувати як економічно автономний регіон у європейському торговельному просторі, спроможний не лише забезпечувати внутрішні потреби, а й приносити валютні надходження.

Розрив між торговельними балансами із «центром» та «закордоном» ілюструє типову колоніальну модель: метрополія контролює економічні зв'язки колонії, спрямовуючи основні вигоди до себе. Україна не отримувала належного зиску від торгівлі з імперією, адже цінові та тарифні політики визначалися центром, а прибутки осідали переважно у російських фінансових структурах. Економічні відносини між Україною, Росією та іншими краї-

нами мали виразно асиметричний характер: українські землі виступали переважно як постачальник сировини й аграрної продукції, тоді як промислові товари надходили здебільшого ззовні.

Водночас зростання важкої промисловості на Донеччині спричинило справжню революцію у темпах зростання економіки в Україні. Донецька видобувна промисловість швидко переганяла Урал у 1880-х роках, а після відкриття криворізького залізорудного басейну, Україна стала найважливішим осередком важкої промисловості у тогочасній російській імперії. Це зростання значення української важкої промисловості можна проілюструвати такими, наведеними у таблиці 5 показниками.

Таблиця 5

Важка промисловість Донбасу

Показник	1860-ті	1880	1890	1900	1913
Кам'яновугільна промисловість	32,8%	42,9%	50%	67%	70,5%
	1880	1890	1900	1910	1913
Видобуток залізної руди	4,5%	21%	57,2%	73,9%	73%
	1870	1880	1890	1910	1913
Виплавка чавуну	1,4%	4,8%	24,3%	60,8%	67%
			1880	1900	1913
Продукція заліза і сталі			4,5%	46,5%	57,3%

Джерело: складено за [3, с. 29].

Таке зростання важкої промисловості в Україні відбулося за рахунок припливу іноземного капіталу. З одного боку, іноземний капітал відіграв визначальну роль у розвитку капіталізму в усій російській імперії, і в Україні особливо. Відбулося скорочення імпорту іноземних товарів, було залучено і розповсюджено нові технічні знання, створені ново промислові центри та зросла заробітна плата. Країнами, які найбільше вливали капітали у промисловість російської імперії, були Франція, Англія, Німеччина, Бельгія, США, Нідерланди. Основний обсяг цих капіталів було вкладено у розвиток промисловості «Півдня» Російської імперії – України. Так, частка України в загальноросійському видобутку залізної руди зросла з 4,4% в 1880 р. до 72% в 1913 р. Значна частина цього обсягу (87,5%) була видобута на 14 акціонерних

підприємствах, в яких переважав іноземний капітал. В 1912 р. іноземним товариствам належало понад 79% видобутку кам'яного вугілля в Донбасі. Із 36 діючих акціонерних компаній 25 належали представникам іноземного капіталу, а правління 16 перебувало за кордоном [29, с. 127, с. 131]. М. Туган-Барановський писав, що «переважна більшість донецьких заводів виникла за участю іноземного капіталу» [28, с. 379].

Така ситуація мала як позитивні, так і негативні наслідки не тільки для економіки України [7, с. 67], а й її взаємовідносин з російським центром. Як стверджує Б. Винар: «Присутність в Україні іноземного капіталу та його переважання порівняно з російським капіталом тільки підсилювало сепаратистські змагання господарських кіл України» [3, с. 31]. Крім того, неоднорідний склад іноземних капіталів, їхнє різне походження не дозволяли жодному з них набути домінуючої ролі у розвитку української промисловості.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. іноземний капітал відіграв провідну роль у розвитку промисловості в Україні. Частка підприємств із повністю іноземними інвестиціями сягала понад половину у ключових галузях – металургії, залізничному машинобудуванні та вугільній промисловості Донбасу. Така залежність мала подвійні наслідки: з одного боку, сприяла індустріалізації регіону, з іншого – посилювала економічну та політичну напруженість у відносинах між Україною та російським центром, стимулюючи її прагнення до господарської самостійності.

Іншим, не менш показовим проявом економічної залежності була фінансова асиметрія між обсягами державних доходів, що надходили з території України, та сумами, які поверталися у вигляді державних витрат. Так, на 1903 р. загальна сума доходів, зібраних у межах України, становила 519,6 млн рублів, або близько 26% усіх звичайних надходжень імперського бюджету (2 031,8 тис. рублів). Натомість державні витрати, спрямовані на потреби регіону, дорівнювали лише 279,5 млн рублів – трохи більше 15% загального видаткового бюджету (1 847,3 млн рублів) [23, с. 100]. Особливо вражаючим є факт того, що в Україні державні доходи перевищували державні видатки на 240,1 млн рублів, тоді як загальне перевищення державних доходів над

видатками по всій імперії дорівнювало лише 184,5 млн рублів. Тобто Україна мала профіцит державних доходів на 55,6 млн рублів вищий за загальноімперський показник!

Таким чином, українські землі не лише повністю забезпечували покриття власних потреб, але й фактично фінансували інші частини імперії, віддаючи близько 46% зібраних доходів на користь центральних і північних регіонів. Ця диспропорція свідчить про колоніальний характер фінансових відносин, у межах яких Україна виступала донором імперського бюджету, залишаючись водночас економічно залежною та обмеженою у власному розвитку.

Підсумкові зауваги. Чи була Україна у колоніальній залежності, перебуваючи у складі Російської імперії? Проведений аналіз свідчить, що так, була. Вона була колонією в економічному і політичному сенсі, але з різним ступенем колоніальної залежності. Якщо говорити про економічну залежність, аналізуючи її через концепцію «периферія – метрополія», то вони мали свою специфіку і не були класичними колоніальними відносинами залежності. В економічному сенсі можна сказати, що колоніалізм був комплексом структур, які вибудовувалися однією нацією відносно іншої, щоб вплинути на міжнародний розподіл доходів і багатства.

Колоніальна залежність, попри свою експлуататорську природу, у певних випадках може сприяти економічному зростанню підпорядкованих територій – як це спостерігалось на прикладі України. Втім, за своїм економічним призначенням і структурною роллю в імперському господарському комплексі Україна залишалася периферійним регіоном, розвиток якого визначався потребами метрополії, а не внутрішніми господарськими пріоритетами. Поєднання пасивного торговельного балансу з Росією та активного – із закордонними країнами, свідчить про те, що Україна фактично функціонувала як економічна колонія у складі Російської імперії, але при цьому зберігала потенціал до самостійного розвитку та інтеграції у європейський економічний простір. Власне тому економічний розвиток України штучно стримувався різними заборонними і примусовими заходами економічної політики. Визначальним критерієм російської колоніальної присутності

є не сам факт вираженої асиметричної економічної взаємодії, а неспроможність українського суспільства впливати на правила, за якими імперський центр формував його економічне середовище. Саме брак такого контролю – обмежені можливості впливати на ключові економічні рішення, структуру господарського розвитку та напрями використання ресурсів – і був характерним для становища України у складі Російської імперії. Це підтверджує, що її залежність мала системний та інституційно закріплений характер, властивий колоніальним моделям.

Більшість представників української інтелектуальної еліти кінця XIX – початку XX ст. підкреслювала, що залежність України від Російської імперії була зумовлена не економічними потребами чи браком власних ресурсів, а насамперед політичним домінуванням імперського центру. На їхню думку, саме російська система управління стримувала економічний розвиток українських земель, який водночас був необхідною умовою для національного поступу, а отже – вимагала або докорінної зміни, або повного демонтажу.

До початку Першої світової війни українські діячі найчастіше покладали надії на децентралізацію та федералізацію імперії, вважаючи, що розширення автономії дозволить розв'язати ключові економічні проблеми й створити умови для модернізації. Однак події 1917–1918 рр. змінили сприйняття ситуації: дедалі очевиднішим ставало, що взаємини між Росією та Україною відтворюють типову модель «метрополія – колонія», де економічна нерівність і політичне підпорядкування закономірно породили прагнення до політичної емансипації. Економічне підкорення України стало одним із ключових чинників формування українського національно-визвольного руху, який привів до проголошення державної незалежності. Україна вступила в добу державотворення вже з певним досвідом капіталістичного господарського розвитку, зі структурно сформованою, хоча й колоніально обмеженою, економічною системою, що створювала підґрунтя для її подальшої модернізації та економічного самовизначення.

Список використаних джерел

1. Величенко С. Питання російського колоніалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток. *Схід/Захід. Спеціальне видання: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи*. 2009. Вип.13/14. С. 300–344.
2. Винар Б. До питання про природу економічного колоніалізму. В кн. *Українська промисловість: студія советського колоніалізму*. Т. 1. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен: Перша Українська Друкарня у Франції, 1964. С. 23–45.
3. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж: Націоналістичне видавництво в Європі, 1958. 188 с.
4. Волобуєв М. До проблеми української економіки. В кн. *Документи українського комунізму*. Нью Йорк. Видавництво Пролог, 1962. С. 132–230.
5. Вольф М. Б. Географическое размещение русской промышленности. М., 1927.
6. Голубничий В. Теорія економічного колоніалізму та її стосунки до України. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: моногр: у 2-х т. Т. 2: Вибрані праці / уклад. й упоряд.: Олена Клішова, Наталія Супрун. Київ: Наукова думка, 2019. 350 с.
7. Горін Н. Етапи промислового перевороту в Україні: роль зовнішніх чинників (1840-1890-ті роки). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2010. Вип. 43. С. 55–70.
8. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 432 с.
9. Грицак Я., Шаповал Ю. Чи була Україна російською колонією? *Україна Модерна*. 2023. 20 липня. URL: <https://uamoderna.com/history/chy-bula-ukraina-rosiyskoiu-koloniieiui/>
10. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 8–20.
11. Ключевский В. Курс русской истории. Ч. 1. Петроград, 1918. 468 с.

12. Копорский А. Торговый баланс Украины в 1913 г. Харьков, 1923. 180 с.
13. Кривченко Г. О. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. Київ, 1919. 182 с.
14. Кубійович В. Географія України і сумежних країв. Краків-Львів: Українське видавництво, 1943. 529 с.
15. Небрат В. Українські джерела теорії просторової справедливості. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 9–33. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.009>
16. Несколько статистических данных и соображений по вопросу о направлении железных дорог в Юго-Западной России. Центр. Стат. Ком. С.-Петербург, 1864. 25 с.
17. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика. Киев: Государственное издательство Украины, 1925. 234 с.
18. Оглоблин О. Проблема української економіки в науковій та громадській думці XIX-XX в. *Червоний шлях*. 1928. № 9–10. С. 165–179.
19. Остапенко С. Капіталізм на Україні. *Червоний шлях*. 1928. №3. С. 191–210.
20. Поправка О. Оглоблина до статті І. Лисяка-Рудницького «Роля України в новітній історії». *Сучасність*. 1966. №4. С. 116.
21. Реєнт О., Сердюк О. Торговельна політика України на початку XX століття: моногр. / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2018. 237 с.
22. Русов О. Про заняття українців за переписом 1897 р. *Записки Українського Наукового Товариства у Києві*. 1909. Кн. 5. С. 97–110.
23. Соколов Н. Украина в государственном бюджете России. *Украинский вестник*. 1906. № 2. С. 97–103.
24. Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії та Польщі. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. 1911. Кн. IX. С. 86–120.
25. Стасюк М. М. Економічні відносини України до Великої Росії та Польщі. Київ, 1911. 59 с.
26. Терещенко Ю. Довге XIX століття: спротив асиміляції. Київ: Темпора, 2022. 840 с.

27. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. Київ: Наш Формат, 2023. 384 с.
28. Туган-Барановский М. Иностранные капиталы. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39-40. С. 377–379.
29. Фурман С. Вплив іноземного капіталу на модернізацію вітчизняної економіки у другій половині XIX на початку XX століття. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2008. Вип. 41. С. 124–136
30. Юхименко П. Економічна історія: навч. посіб. Київ: Вікар, 2006. 341 с.
31. Яснопольский Н. Железные дороги из Малорусского края к Балтийскому морю. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1868. № 143.
32. Яснопольский Н. О географическом распределении государственных доходов в России. Киев, 1890.
33. Яснопольский Н. О географическом распределении государственных расходов России. Киев, 1897.
34. Яснопольский Н. О направлении Киево-Брестской железной дороги. *Киевлянин*. 1868. № 93.
35. Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость. *Отечественные записки*. 1871. Т.4. С. 70–120.
36. Etkind A. *Internal colonization. Russia's imperial experience*. Polity Press, 2011.
37. Gottheil, F. On Economic Theory of Colonialism. *Journal of Economic Issues*. 1977. Vol. 11. Is. 1. P. 83–102. <https://doi.org/10.1080/00213624.1977.11503415>
38. Hagen, M. From Imperial Russia to Colonial Ukraine. In Róisín Healy, Enrico Dal Lago (Eds.), *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past* (pp. 173–193). Basingstoke, 2014. <https://doi.org/10.1057/9781137450753.0018>
39. Hechter M. *Internal Colonialism*. Routledge. London-New York, 1999. 508 p.
40. Kononenko, K. *Ukraine and Russia – A History of the Economic Relations Between Ukraine and Russia (1654-1917)*. Milwaukee-Wisconsin, 1958.

41. Koropecykj I.S. *Development in the Shadow. Studies in Ukrainian Economics*. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Edmonton, 1990. 291 p.
42. Magnin, E. & Nenovsky, N. (*Diversity of Capitalism in Central and Eastern Europe. Dependent Economies and Monetary Regimes*. Palgrave Macmillan, 2022. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-04950-7>
43. Osterhammel, J. *Colonialism: A Theoretical Overview*. Princeton, 2005.
44. Saide E. W. *Culture and Imperialism*. Vintage Books. New York, 1993. 380 p.
45. Telenko O., Kurbet O. Postcolonial theory and its application to the post-Soviet states. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2023. № 56. P. 255–285. <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.255>

References

1. Velychenko, S. (2009). Questions of Russian colonialism in Ukrainian thought: Political dependence, identity and economic development. *Skhid/Zakhid. Special Edition: Historical Memory and Totalitarianism: The Experience of Central and Eastern Europe* (Skhid/Zakhid), (13–14), 300–344 [in Ukrainian].
2. Vynar, B. (1964). On the nature of economic colonialism. In *Ukrainian Industry: A Study of Soviet Colonialism* (Vol. 1, pp. 23–45). Paris–New York–Munich: Persha Ukrainska Drukarnia u Frantsii [in Ukrainian].
3. Vynar, B. (1958). *Economic colonialism in Ukraine*. Paris: Natsionalistychne Vydavnytstvo v Yevropi [in Ukrainian].
4. Volobuev, M. (1962). On the Ukrainian economy. In *Documents of Ukrainian Communism* (pp. 132–230). New York: Proloh [in Ukrainian].
5. Wolff, M. B. (1927). *Geographical distribution of the Russian industry*. Moscow [in Russian].
6. Holubnychyi, V. (2019). The theory of economic colonialism and its relevance to Ukraine. In O. Klishova & N. Suprun (Eds.), *Political Economy of Social Progress: Selected Works of Vsevolod Holubnychy* (Vol. 2). Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].

7. Gorin, N. (2010). Stages of the industrial revolution in Ukraine: The role of external factors (1840–1890s). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of National Economy and Economic Thought of Ukraine*, 43, 55–70 [in Ukrainian].
8. Hrytsak, Y. (2021). *Overcoming the past: A global history of Ukraine*. Kyiv: Portal [in Ukrainian].
9. Hrytsak, Y., & Shapoval, Y. (2023, July 20). Was Ukraine a Russian colony? *Ukraina Moderna*. <https://uamoderna.com/history/chy-bula-ukraina-rosiyskoiu-koloniieu/> [in Ukrainian].
10. Kappeler, A. (2001). Mazepists, Little Russians, Khokhols: Ukrainians in the ethnic hierarchy of the Russian Empire. *Kyivska Starovyna – Kyiv Antiquity*, (5), 8–20 [in Ukrainian].
11. Kliuchevskii, V. (1918). *Course of Russian history* (Vol. 1). Petrograd [in Russian].
12. Koporsky, A. (1923). *The trade balance of Ukraine in 1913*. Kharkiv [in Russian].
13. Kryvchenko, H. (1919). *Statistical data on the national economy of Ukraine*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Kubiiiovych, V. (1943). *Geography of Ukraine and adjacent lands*. Krakiv–Lviv: Ukrainske Vydavnytstvo [in Ukrainian].
15. Nebrat, V. (2020). Ukrainian sources of the theory of spatial justice. *Istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoi dumki Ukraïni – History of National Economy and Economic Thought of Ukraine*, (53), 9–33. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.009> [in Ukrainian].
16. Central Statistical Committee. (1864). *Several statistical data and considerations on the direction of railways in Southwestern Russia*. St. Petersburg [in Russian].
17. Ohloblyn, A. (1925). *Essays on the history of Ukrainian factories: Pre-capitalist factory*. Kyiv: State Publishing House of Ukraine [in Ukrainian].
18. Ohloblyn, O. (1928). The problem of the Ukrainian economy in scholarly and public thought of the 19th–20th centuries. *Chervonyi Shliakh – Red Path*, (9–10), 165–179 [in Ukrainian].
19. Ostapenko, S. (1928). Capitalism in Ukraine. *Chervonyi Shliakh – Red Path*, (3), 191–210 [in Ukrainian].

20. Popravka, O. (1966). Ohloblyn's commentary on I. Lysiak-Rudnytsky's article "The role of Ukraine in modern history." *Suchasnist*, (4), 116 [in Ukrainian].
21. Reient, O., & Serdiuk, O. (2018). *Trade policy of Ukraine at the beginning of the 20th century*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NASU [in Ukrainian].
22. Rusov, O. (1909). Occupations of Ukrainians according to the 1897 census. *Proceedings of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv* (Zapysky UNTK), (5), 97–110 [in Ukrainian].
23. Sokolov, N. (1906). Ukraine in the state budget of Russia. *Ukrainskii Vestnik – Ukrainian Herald*, (2), 97–103 [in Russian].
24. Stasiuk, M. (1911). Economic relations of Ukraine with Great Russia and Poland. *Proceedings of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv* (Zapysky UNTK), (9), 86–120 [in Ukrainian].
25. Stasiuk, M. (1911). *Economic relations of Ukraine with Great Russia and Poland*. Kyiv [in Ukrainian].
26. Tereshchenko, Y. (2022). *The long 19th century: Resistance to assimilation*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
27. Thompson, E. (2023). *Trubadours of Empire: Russian literature and colonialism*. Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
28. Tugan-Baranovsky, M. (2007). Foreign capital. *İstoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoi dumki Ukraïni – History of National Economy and Economic Thought of Ukraine*, (39–40), 377–379 [in Russian].
29. Furman, S. (2008). The influence of foreign capital on the modernization of the domestic economy in the late 19th–early 20th centuries. *İstoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoi dumki Ukraïni – History of National Economy and Economic Thought of Ukraine*, (41), 124–136 [in Ukrainian].
30. Yukhymenko, P. (2006). *Economic history*. Kyiv: Vikar [in Ukrainian].
31. Yasnopolskyi, N. (1868). Railways from the Little Russian region to the Baltic Sea. *Sankt-Peterburgskie Vedomosti*, (143) [in Russian].
32. Yasnopolskyi, N. (1890). *On the geographical distribution of state revenues in Russia*. Kyiv [in Russian].
33. Yasnopolskyi, N. (1897). *On the geographical distribution of state expenditures of Russia*. Kyiv [in Russian].

34. Yasnopolskyi, N. (1868). On the direction of the Kyiv–Brest railway. *Kievlіanin*, (93) [in Russian].
35. Yasnopolskyi, N. (1871). The economic future of Southern Russia and its present backwardness. *Otechestvennye Zapiski*, (4), 70–120 [in Russian].
36. Etkind, A. (2011). *Internal colonization: Russia's imperial experience*. Polity Press.
37. Gottheil, F. (1977). On the economic theory of colonialism. *Journal of Economic Issues*, 11(1), 83–102. <https://doi.org/10.1080/00213624.1977.11503415>
38. Hagen, M. (2014). From Imperial Russia to Colonial Ukraine. In R. Healy & E. Dal Lago (Eds.), *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past* (pp. 173–193). Basingstoke. <https://doi.org/10.1057/9781137450753.0018>
39. Hechter, M. (1999). *Internal colonialism*. Routledge.
40. Kononenko, K. (1958). *Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654–1917)*. Milwaukee.
41. Koropecyk, I. S. (1990). *Development in the shadow: Studies in Ukrainian economics*. Edmonton: CIUS Press.
42. Magnin, E., & Nenovsky, N. (2022). *Diversity of capitalism in Central and Eastern Europe: Dependent economies and monetary regimes*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-04950-7>
43. Osterhammel, J. (2005). *Colonialism: A theoretical overview*. Princeton.
44. Said, E. W. (1993). *Culture and imperialism*. Vintage Books.
45. Telenko, O., & Kurbet, O. (2023). Postcolonial theory and its application to post-Soviet states. *Istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomіčnoï dumki Ukraїni – History of National Economy and Economic Thought of Ukraine*, (56), 255–285. <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.255>

Стаття надійшла до редакції 2 листопада 2025 р.

Прорецензована 16 листопада 2025 р.

Схвалена до друку 24 листопада 2025 р.